

ԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐԿԻՆԻՑ ԳՐԱԿԱՆ Ի ՎԵՐ(*)

(ՀԱՐԻԻՐԱՐԱՄԱՆԿԻ ՄԸ ՄԵՋԷՆ)

Կէս դար կը բաժնէ մեզ այն օրերէն երբ մեր արդի մատենագրութեան (այս բառին մէջ կ'ուզեմ զետեղուած տեսնել իմացական մեր նորագոյն վաստակը, անընական թէև ա'լ ընտանի կրկնատարազ յորջորջում մը սրբագրելու փորձ մը ընելով) ամենէն բացատիկ մէկ մշակը հոգի էր, նոյնքան բացառիկ յոյսերու արշալոյսի մը մէջէն, Գրողներն անշուշտ մարդերն են իրենց ժամանակներուն: Այս տարազը շատ քիչերու համար բացարձակ է այնքան որքան Ռաֆիկին: Ազգային մեր գիտակցութեան համատարած փաստը, որ անոր գործերուն ժողովրդականութիւնը ունի իբր յայտարար, Ռաֆիկին վերայով հասած է վնասական իր արժէքին, կէս դար առաջ ըմբռնելի չէն այն մարդերը որոնք անոր գործը կը դատեն այսօր, ետքէն սորվուուած պատգամներու լայնութիւնը: Մեր ժողովուրդը կարգապահ է անոր գործերը կարգուուր հիացումով ու խանդով, առանց հերձուածի:

Գրողնի՞քը այս հրաշքին:

Անշուշտ շատ տարբեր կը միջամտեն ատոր լուծումին: Արտահանել այդ տարբերը մէկիկ մէկիկ, զիս պիտի հետաքննէր զուտ գրական գեներինն ուր մտադրած եմ կենալ: Ատիկա պիտի նշանակէր վերլուծումը ընել մեր հասարակական հոգեբանութեան. վասնզի, քիչ անգամ պատահական բախտով մը՝ գրական այդ գործը համադրութիւնն է ժողովուրդի մը ամբողջ զգացումներուն ու հակատագրին: Ու ժողովուրդը բառը, այս առիթուն վրայ ըմբռնելի ու զիւրին սերունդը չէ որ գրողի մը վարկը կը յօրինէ կամ անոր գործին հորիզոնը հիւստայ, այլ՝ զարբերու երկար շարան մը, որ մարդաց արիւններուն մէջէն կը քայլէ ու կուգայ, մեռնողները ապրեցնելով անընդմէջ տեղողութեամբ մը: Ինչ որ գտեր էին Ռաֆիկին աչքերը մեր ցեղին խորագոյն, անորագոյն աչքերէն, ու, գրեթէ, մեր բոլորին մէջ կանգուն պարտադիր իմաստութեամբ մը, հեռազգայնութեամբ մը, նաև՝ իր օրերէն ալ առդին, — անուր իրողութեանց այլապէս անորակելի ժայռաշէնը, կը կազմեն վաւերական յիշատակարաններ մեր հասարակական հակատագրերը պարզաբանող:

Գերուած իր գերեզմանէն մինչև նսմ կա-

մարները օփուռքի այլատարազ բայց խորքին մէջ նոյն մեր նոր գերութեան, հակառակ մեծ ճիգով հերքումներու, ու, նորանուաճ երջանկութեանց չեմ ըսեր առասպելին այլ կամաւոր կերպով մը ոսկեզօծ համապատկերին, մեր հոգիները այսօր չունին զարծեալ ուրիշ անուն մը — զուք բէք պատրանք մը — որ տիրաբար խորհրդանշէր, տարազէր ինչ որ, նոր ժամանակներու սեմին, կազմեց մեր երջանիկ, բայց այնքան ազգաբախտ զարթոնքը:

Ռաֆիկի գործը համադրութեան մըն է շատ ընդարձակ իրադարձութիւններու: Յանգում մը անիկա զարաւոր յղացքներու, ինչպէս նոյն տեքստի սկիզբը մը, կարմիր ցալալալայս մը ուրիշ նոր պատգամներու: Կէս դարի ետքը երբ մեր ակնարկը վերստին կը փորձէ չեմ ըսեր վերադառնալու, այլ զոնէ հասկնալ այդ գործը, կը շուարի, գրողին պարզ ու համեստ տուրքերուն, բայց անով իրագործուած անհուն յեղաշրջումներուն հակապատկերին զիմաց: Բան է որ զուք է սակաւ կասկածէ: Ու ասիկա արժէքը՝ իրմով ալ պատմութեան անցած խորհրդանշանին: Անարգար որքան անկասելի պիտի ըլլար այդ խորհրդանշանը զարնելու ու զանդուանդներուն վրայ սուսուսանալի նետելու փառսը կապել մի միայն իր անունին: Ինչ միակ չէ եղբարական այդ զաւառի վրայ, իր ժողովուրդին կործանած շէնքը ոտքի հանելու հերոսական վաստակին մէջ, խնդրեցած ու վսեմ: Ու ճիշդ է զարծեալ որ մեր պատմական հայրենիքին խուլ անիկաններէն մինչև պերճ ոստանները արեւմուտքի մշակոյթին, մեր ցեղին բոլոր արի ու արդար կարողութիւնները կրկն են ինչո՞ք սրբապաշտու համար զարեւու աղէտը: Պատմութեան պիտի լընեմ: Բայց, իր օրերու մեր մեծ, բարձրարժէք մտաւորականներէն, ու նոյնքան լայնամիտ հոգեբանականներէն ու հանձնարող գրողներէն ոչ մէկը կըցած է մեր այդ ձգտումը աշխի բախող կարկանդակներով կերպի ցալ զնել, նշուածն որքան Ռաֆիկին: Իմ սերունդին իմ կերպը մոռնալ թէ որքան բարձր ու գեղեցիկ խուլ մշակներ, որքան կարողի երազներ, իր էջերով մատուցուեցան մտաւորականներուն ու նոյնքան ու աւելի մանաւանդ՝ զանգուածներուն արբերանները, Զրախական ուսման թիկ վէպերու թարգմանութիւնները պահ մը տեղի տուան այդ գեղջիկ գրողին ուժգին հմայքին: Ու կը սերեմ հաւատալ թէ մեր գրականութեան արեւմտական թիւը այսօր ուրիշ պատկեր պիտի ընծայէր մեր գուրգուրանքին ու թերեւ հիացումին, եթէ Ռաֆիկիով մուտք ըրած գրական ուղիւն թիւը արդէն չհանդիպէր անհայտնական դրաքննութեան:

Գծուար, սա սեղծ էջերուն մէջ, նուսնել փորձել այդ շրջանը ուր մեր միտքը վերստին ձեռք առաւ մեր պատմութեան չքեղապոյն երգչներէն մէկը, թերեւ ամենէն սրտառուլը՝ որքան, աներաւ՝ մեր տապալումին մէջ, նիսպալներ փնտռողի մեր փաքորգութեան զոհ ընել անհուն խանդի այդ արշալոյսը ու յարակից զոհեց

(*) Այս ճորտում մէկ մասը լոյս է տեսած Բարիկ հրատարակչութեան յոբինակամ հաւաքածոյն մէջ:

ներ լինելով պիտի դաշին իր հարկերամեակին կապուած միջոցը պատշաճ խտրութեամբ մը սեւեռու աշխատանքին:

Այդ վիճակներէն մէկը՝ Ռաֆֆիի գործերով նուաճուած աշխարհն է: Միւսը՝ այդ աշխարհը նուաճելու համար գրադէտէն գործադրուած եղանակը, ըսել կ'ուզենք՝ արտայայտութեան իր գործերը:

* * *

Ռաֆֆիի աշխարհը բացառիկ ընդարձակութեամբ երևայթ մըն է ամբողջ հայ գրականութեան մէջ: Այս վարկածը նկատի չունել միմիայն ծաւալը որ կրնայ տեղի տալ Մխիթարեաններու ստուար շեղջերուն դիմաց: Այլանի հատորները չախլախիւ մեծութիւններու փաստեր են: Բայց իմ տեսակէտը կը յեղի էջերով պայամաւոր վաստակին կշիռէն, ծանրանալու համար ստեղծագործական արդիւնքներու: Ուրիշ բան է արձանագործութիւններ ընդօրինակել ու այս առիթով ջանի մը բացազանչութիւններ կամ կրկնաշիջումներ կցել ընդգրկներուն, ուրիշ բան՝ ջրոնկի մը միակ էջէն ամբողջ շէնք մը տաքի հանել, հոգ չէ թէ պակասաւոր, երբեմն սխալ գոյներով (Սամուէլ):

Ռաֆֆիի աշխարհին հետաւոր սահմանները կ'երկարին մինչև չորրորդ դարը մեր պատմութեան, կեցրոն ունենալով նոյն ատեն իր ժամանակը, տարօրէն ծանր ու արիւնքաւ եղելութեանց զուգարածը որ կը բռնագրաւէ ժողովրդու երկերուդ կէտը: Իր գործերուն մէջ իբր թատր կամ ոգի գործածուած վայրերը, անները, մայրաութիւնները չեն որ կ'որոշարեն իմ վերագրումը: Այլ՝ այդ հազար հինգ հարիւր տարիներու հոլովութիւնը նոյն լոյսին մէջէն տեսնելու, նոյն դարկով զգալու իր տրամադրութիւնն է որ աշխարհ մը կը գտնաւ իր մօտ:

Այս ընդարձակութեամբ գետնի մը վրայ է որ Ռաֆֆիի տաղանդը չփոխել կուգայ մեր ամենէն պայծառագոյն շրջաններուն, ուրիշ խոսքով մեր ժողովուրդը զգալու իր կերպը կը նոյնանայ բոլոր մեր յատկանշական գրողներուն ցոյց տուած հոգեբանութեան: Դուք մի տարբեր սեներակի պատկերէն ուր այնքան շատ է թիւը այսպէս որ հեռուած գրագէտներուն, Գանի՝ անունը ստացած բախլը ունի դիմաւորելու ջանի մը զարուհեանք մը գտնէ: Այդպէս չէ պարագան անոնց որ Նիզիշ, Գարպեցի, Խորենացի, Շնորհալի կը հուսնին: Ու մէկ են այս մարդերը. ըսել կ'ուզենք՝ նոյնն է կերպը որով այդ անուններով մեզի ստուգուած զգայութիւնները կը բերեղանան մենէ ներս: Ռաֆֆիին մեր դարերը սեներակ իր գերպիւն մէջ անշուշտ չէ հասած բացառիկ այն կատարելութեան սրով արուեստի գործ մը կ'ար-

համարէ ժամանակին աւերը(*): Ձեւը անշուշտ է, վաճախան սեւեռումներ ոչ բարձրերէ, քաղաքային տեսիլներէ, ոչ ալ տիպարներէ: Կատարական, այսինքն պատմական հոգեբանութիւնը կերպագրողը, ի՞նչ վայր: Անոր էջերը մեզի կը բռնան կախարդական կամարները մեծ այդ շիրմատանին, իրենց դամբարաններէն դուրս հասնու համար հին այդ հերոսները, գծախոս, այլապէս տպաւորիչ գեղեցկութեամբ իրենց խոկ վրիպանքին: Այս ոգեկոչումը, թերեւ չափով մը երկնակայ Յուսիկներու եղանակին, կը տարբերի անկէ ոգիով ինչպէս առաջագործութեամբ: Յետոյ, դարերու վրայ ու թափառումը, զախարդականութիւնը երբեմն կանգ կ'առնէ այնպիսի պատկերներու առջև որոնք վէպին ու պատմութեան տեսակ մը իրարմէ վերածումը կը ցուցադրեն, ինչպէս չէ զգարած ըլլալէ կենսաբանական, այդ գծախոս հոլամասերուն վրայ, չարացած ունի՞ք դուք ձեռքի դինը այս ժողովուրդին դարերուն որոնք այնքան տարբեր գնացք մը կ'առնեն երբ տափաստաններէն կը բարձրանան զէպի հայկական սարահարթը, ի՞նչպէս չեն մեռած մեր հոգիները (չեմ ըսեր մեր մարմինները) այլքան խիստ բռնուած պայքարներու շառաւիղի զէմ: Մտածուելու խոկ զլիսն պոռոյտ կուտայ զա հեղեղներուն: Ու գրագէտը որ յայտնատեսութիւնն ունի այդ հոլաբանը, զարմուած կ'ընկրկի տեսարանին անպարագրելի մեծութեան ու գծախոսին առջև: Անկէ թերեւ վրիպանքը Ռաֆֆիի պատմական այն վէպերուն որոնց գործողութեան զաւարտ շատ խորերը, հեռուները կ'երկարածուի: Բայց, եթէ Սամուէլը չորրորդ դարու մեր հոգեբանութիւնը չուանելու ճիգ կը իրեն արժէք մը կը ներգրծէ միայն, անխուսափելի վրիպանքը գործին, իմ կարծիքով, արդիւնք է: Այդ դարերուն մեզի համար անկարելի իրենց կառոյցին: Մենք այս-

(*) Արուեստի զգայութեան հետ զոյգ ընթացող ու անոր հաստատարիչ ընկալող պատմական զգայութեամբ Ռաֆֆիին մօտ կը տեսնուի գրեթէ մէկ ունայն ճակատամերձ, զիմիկ կանխող սեւեռնակներուն հետ նոյնացնելով պատմական իր հատկացողութիւնը: Չունի, ինչպէս չունին հինքն ալ, անխառնախփի պատմաբանութիւնը իր օրերուն ալ անհրաժեշտ տարրերուն: Տարրերն զարեւոյթ մեծ այս սեւեռնակ մօտ, ինչպէս զարեւոյթ, միջոց այդ սեւեռնակ վրայ, թէ չախլախախլախախլ մարդերը թէ վեհեթիկն էր վեհեթիկն պատմական պեմեթիքներէն որոնց վերջները մանաւանդ տեսնուի: Մեր օրերն բնականապէս կեցումովն ալ մեր պատմութեան խմտաքնն ղէմ զուրկ է արուեստի կրակին: Սխալ չհասկնալով համար պարզ կը տեսնուի աւելցնել որ անգրիկական մէ ժամանակաւ դպրոցները պատմութեան բզգացողութիւնը նորագոյն են հիմնական վառ անցնող դարու կենտրոն: Ոչ չոր, թուրքաւոր, բազմազան մանր մեքսք հաւաքողներուն, ոչ ալ քեւարան, բաշտախոս,

մուս մեր միջոցներով չենք կրնար տեսնել ինչ որ եռացած է իբր սրբազան իսկոթիւն խորը այդ ընդունարաններուն որոնք ժամանակին առաւ զանհերքն են մեր ետին: Կը հաւատամ թէ կուգայ որը երբ մեղի կը արուի պատահութիւն հոգեբանական ընդծովաններով խորաշափումը ընել այդ անդունդներուն: Այս զուգորդութեամբ, խօսիլ Խումսայի Մեկիոսփոնցներու և Գալիթ Բէզ զործերէն պիտի նշանակէր մեր միջնադարը երկարածակն մինչև նոր ժամանակներու զոնները, վանդի այդ վէպերը պատմական անմատուցութեանց կը նիջովը շեղործել իրական, իրենց աշխարհին ու պարունակած հոգեկան վիճակներուն համապատկերովը կը զատուին հաւասարապէս թէ՛ վէպն, որ ստեղծագործութիւն մըն է ու կ'ապրի իր ներգոյնէ արծէքովը, թէ՛ պատմութենէն որ նախ գիտութիւնն է, ըլլալու համար երկրորդաբար ըստեղծութիւն է կ'ապրի իր առարկայական արծէքովը: Կարգադէպէն Դրասիանախորտի Կաթողիկոսին ջրոնիները, Լաստիկեոսը, Դրասիանախորտի Կաթողիկոսին աշխարհ տարրերնակ փշաւնքները հասկնալու համար թէ այդ էջերէն մեղի մատուցուածը վէպ է թէ մեր իրականութիւնը: Պատմական վէպը, այնպէս ինչպէս փորձուած է անկիւ մանաւանդ անգլիական գրականութեան մէջ (Սքոթսն զըպը՝ զուր տեղը չէ որ կը նշատուի գծուարագոյն ճիշդ մը խղճամիտ ամէն արուեստագետի համար:

Բայց Ռաֆֆիի վարկը կապ է առաւելադան չափով մը ժամանակակից աշխարհին: Ու հոս է հարցին երկրակառնութիւնը:

ԺԹՅՂ Զարու երկրորդ կէտը բոլորովին տարբեր ժողովուրդ մը կը հանէ նայուածքին զէմ ամէն անոնք որոնք մեր պատմութիւններուն վրայով յայտն են հետապնդած այդ ժողովուրդին սրտազարկը գտնելու ու զայն հաշտեցնելու ինքնիւրեն: Սփիւռքի մեր եղբայրները, այսօր այլեւս պարզուած հոգեբանութեամբ մը կրնան զիմառնել իրենց շրջապատին բնութեան կակաղեցուցութիւնները, հասկնալ ու սիրել զանոնք: Կարող պիտի բողորովին հարաբերութիւններէն ու Ռաֆֆիի յուզած հարցերուն մէջ ըմբռնիք, մեղսամաքիք ու աւաճ՝ նաեւ եկգորիք բնաման հաստատել, ու ասովսկա՝ առանց տառապանքի: Միւս կողմէ մեր հայրենիքին մեծիմաստ զարթոյնները կրնան երջանիքներէն մակաղաւթի իրենց մտահոգութեանց արդար, պարզ, ամենաաւան պարտական մէջ: Իրենց փարախի մուտքին զեղելով նոր ցուցատարաւաններ, ու մեր ժողովուրդին գերագոյն տագնապը վերածելով այսպէս նարուած խոտի, ոչ-

խարային հանդիստի հարցի մը, իրենցմէ զուրուարանալով հարիւր հազարներու համեմղ բազմութիւններուն տղերեղութիւնը:

Այսպէս չէին թակաւն անոնք որոնք 1850-էն մինչև 1915 նոյն այդ տագնապը տագնապեցան, ու ինկան, որբանալ զարմար ի ինչորի, իրենց համբաններուն վրայ: Հոս զոգար կուտամ այս վերաբերութիւն, զայն չվերածելու համար աժան ինչպէս տխուր ու փոքորի գիտութեան որ, աղետէն վերջ դիւրին, ալմկող մարդարեւ թեան հետ կը շփոթուի ու զաղութիւններուն արդէն ճամուսած հոգին աւելորդ ու անիրաւ զրկանքներ կ'առաջնորդէ: Ի պատիւ Ռաֆֆիին, կ'աւելցնեմ սակաւն. — Անկիւ շտեղծեց մեր տղերքեր թիւները, Զայն հասկնալու, զայն զիմառնելու, զարմանելու իր կե՛րպը: — Կեղծաւորներ են անոնք որ կէս զար առաւ զորբնութեամբ այդ հոգեբանութեանն օտար կը դառնան զիրենք: Ու Ռաֆֆիի զրգական իմաստը այս համայնական զգացումին խորը ունի իր ըսնալին: Մեր ճակատագրին մեղձաւանջը մեր պատմութեանն, Կաթողիկոսներուն, զբարեկեաններուն պատկանելուն չափ, աւելիով սեպկանաւորութիւնն էր ամենապարզ հոգիներուն, զարիւթին ինչպէս ասոր թշուառ մօրը կամ կնոջը: Ու ան որ կը խօսէր այդ կոկոստ սիրտներուն, հասկնալի էր պարզ իր պատգամին սփոփանքովը: Կարծի, Խեմք, Զալալեղիքի Արեւանքի չեն կարգացուած, այլ լափուած: Ու այս հոգեկան վիճակը մոռնալու լին բոլոր անոնք որոնք մեր պատմութեան այս վերջին շրջանին զիմաց կը յաւակնին զայս տալ մեղի, մանաւանդ նոր ուսումներու տարապնդներէն Ազգային դատին հետ նոյնացող այդ զրգանքութիւնը կրնայ վերաբար ըլլալ բարի գտաւորութեան համար անխուսափելի այժմեականութեան փ. ստոր յարակիտ մտացումին մեղքերովը: Կը զրկենք. — Մեր մեղագործները Ռաֆֆիէն առաւ ուղիւն ենք մեր հոգիներուն:

Ազգային հարցին այսքան խոր, տիրական ձգողութեանը քով, Ռաֆֆի լայն է բացած իր տաղանդին համբանները զէպի ժամանակակից ուրիշ երեւոյթներ, որոնք ժողովուրդի մը բարոյական զիմագործը կը յօրինեն: Մեր բարբեր(?) մեր Արիւն, բառին տալով առեւտարն տարնէինք զարբերութեանն ու բարացում. մեր իմեցիկները իր այնքան արտուած, այնքան իրաւ-

(*) — Բարեբաւ պահեցանք մտաւորով Ռաֆֆի դպրաց է կազմած: Յակի Արաղուոր իր կորիզ կը խօսեցնէ ինչ որ Երիվանդադէի գործին ամբողջական ու միակ առաքինութիւնը պիտի ըլլաւ: Այդ օգին է դարձնալ որ անոր նայուածքը պատրաստ պահեց նայնակ յեղափոխութեանն ու բեթոմալի գիւրդուն մէջ սեւեւելալ բարեբաւ մնալուն փոքիւ ու ապիկա՝ մինչև իսկ օտարներուն համար: Կայծերուն փլուզելու եւ խաչապողիքի պարսիկները դիտուած են պատիւ բերող քաղաքացուով:

քանակեցե՞ր հոգեբանութիւնը զբաղեցնեմ: Այլ երկուքն իրարու վերածումով կանգուն գո՛ւծ, ուր արտեսն ու գիտութիւն իրարու թիկնով դառնալին: Փա՛ս. — Զըլալէին Մալաւմայն, յիշելու համար արուեստի գործ մը:

գիծերուն մէջ տիրաբար նուաճուած(°), մեր վաշխառուները, իրենց ամբողջ շնորհամբովը և անփոխարինելի կարկառունքովը, ու զարտուղի վիպական միւս տիպարները որոնք թերթներէն բնակարանէն ըլլալու ևս կարողութիւն ունենալով, Գաւառի Պետական թանգարանը մարդեր չեն միայն վիպային գործողութեան մը գահաւորակ ծառայող, այլ այն բարեպաշտ արարածներէն որոնք զրգրեցնէ առաջ իրենց կեանքը կը փոխանցեն ողջ իրականութեանը, առոնցմէ աւելի կատարելապէս չափ մը, երբեմն ապրելով քանի մը զարմ ճիւղերի (գրական) յաւիտենական հարցը մեր մէջ ամենէն առաջ զիմաստը կը իրենց իրապէսովը և ու այս մարդոց ճշմիտ ի վեր մեր գիւղընէ աշխարհը իր վեհական գիծերովը, Բաղը առաջ օճի կ'իջնան նախնական բայց տարօրէն վարակիչ արուեստի մը վրայով որ հասկնալի կ'ըլլայ նոյնիսկ նախաւոր, գիրէն առաջ գրականութեանց վարկածը կը կենդանի մեր օրերուն:

Ան թէ ինչու չիմ զարմանար, երբ մեր ժողովուրդը, բազմապատիկ ճակատներու վերածուած իր անհասկացողութիւնները, կիրքերը, թշուառ ու թշուառական հաշիւները մէկդի կը դնէ, անտուր վարկ մը բռնալու համար իր զբոսընդուն մէկուն, ու տունելու ծննդեան հարկը ամենակ մը, երբ նոյն այդ ժողովուրդը այնքան վայելուի, հարգաւոր և արարողութեան մը առաջնական ազդեցութեան թերեւս ուղիով, չէ վառանաւ անօթի թաղելու գրեթէ բոլոր անխառն վատաբանութիւններ իր միտքին: Անցողակի դիտել կուտամ որ իր ողջուցը Ռաֆֆին ալ զերծ չէ մնացած այս ճակատագրէն: Անպիտան այն աշխատանքը որ անոր տեղեկագործ տարիքին կը դուրս գալիս, առնուազն սպաննող գերութիւնն է զբանջար կըլուծած նոր օրերու Մոզոզներ: Անիկա մարդէն ելաւ որ իր խուցէն դուրս աշխարհ չը հանջցաւ ու երբ դուրս ելաւ անկէ, ասիական ըրաւ երթալու համար յաւիտենապէս չբացուող խուցին:

Ռաֆֆիի աշխարհին պարտուպատշաճ պարագրուելը գտնուած է ընդառաջեւ սա սուղ սիւն-նախնական հաշիւով: Մարդեր կան որոնց անունը անհուն համարողութիւն մըն է: այնքան անոնք

կեղծողներ կաղժած են իրենց շրջաններուն: Պարզ արտաստեալ մը բաւ է մեզի թելադրել ընդարձակ, շատ խոր իրողութիւններ: Պետքստ Դուրեան մը, հակառակ իր հանձնարարին մեծութեան, իր կեանքին մէկ սխառ կողմին վրայ անշինջ քանդակուած գերեզման մըն է ու այդքան: Ռաֆֆին զար մը ողբերգութիւն: Կը բաւականանաւ միայն հաստատելով որ անոր աշխարհին սա տարապայման ընդարձակութիւնը յուզիչ որքան անտուր երեւոյթ է ժամանակակից հայ զբոսականութեան մէջ: Անոր հաստատ, մշտապէս, ողբերգական երեւածութիւնը, — զոր արանալու չափ անզգամ կ'ըլլանք հետզհետէ, — պատմութիւնն է հայոց աշխարհին: Միայն այս թափանցուած բաւ էր անոր հաւանք յարգանքի անխառն լուսնայնութիւնը մը պատմական: Մեր անցեալը տեսնել, իր առաջադրութեամբ, իր մօտ չի նշանակեր անխառն անցեալապատկեր (passéisme) զոր արդի կզօր ժողովուրդները անգամ չեն յաջողած որբեր թափէքներու տախտակէն: այլ՝ մեր հոգիներուն յանձնել կուրապոյն զպատմութեան մեր զգալիութեան լինելու արեւմտ, դրամատուն, երեքշաբաթայնաւ ու ջրանցք կրնան մեզ պատրել: Բայց չիկայ բան մը մեր հոգին այնքան զղբող որքան մեր պատմութեան կակիւր: Ռաֆֆիի այդ անցեալին մէջէն հետեւած է ցաւի մեծ ակօսին որ իր օրերուն պիտի կալմէր առաջին ծովը մեր նոր ողբերգութեան:

Ռաֆֆիի աշխարհին երկրորդ ու նոյնքան արժէքաւոր կիսազուգործ ժամանակակից կեանքն է որ կուտայ: Հող անոր տաղանքը յաջողած է գերազանց կարկառունքով նուաճել ու կալմել իր մարդարէնաշունչ խանդին մէջ ամբողջ սերունդը մը: Մեր հոգիին ցցունքները, դրոճածելու համար հարապատ պատկեր մը գէշ կերպով տաղաւարող տարապէս, ոչ ոքի մօտ գտաւ այն կատարելութիւն, յիշատակարանային վարժամ հոգ, զարեւր զիմացող այն կառոյցը որտեղ Ռաֆֆիի գործունէն այդ մասովը անմահ տարիքներ են մեր հոգեկան հարստութեան: Զգիտութեք մեծութիւնը, խորութիւնը՝ յատկանշական տուրքերու աշխատեալ արժէքաւոր հարցերուն հետ: Կրնանք այսօր կրնանք զարմնել իրեն, իրմով կանգնուած հոգեկան աշխարհին: Ձեռք կրնար զայն կործանել իր իսկ ժամանակին սլաքովը: Ան ըսած է իր օրերուն շրջան ընտր շարժուն Հայաստանին, իր ժողովուրդի հոգիին հիմնական կարգախօսը:

Գ. ՕՐԱԿԱՆ

(°) — Նալպանեանն արմատ առնող այս յուսգին մէջ աւելի վերջը երեւան եկած չարափոխութիւնը պէտք է գնել անաղարտ ընէ սկզբնական թիւարկին այնքան մեծութիւն իսկողալատ պահելիքին առջեւ: Պարման սպաննեց զբանաստեղծը (իր մտանքները և յարակից գրամանկերով): Արփաբեան ցոյցը բոլոր իսկականութիւն համար: Անգաւազ զկալ Փանգոյնն ցոյցը յունգալ յունգալ այս բառին մեղոր դուրս է իրմէ: Ռաֆֆիին Խեմքը Փանգոյնն մը չէ, այնքան մօտիկ կենցաղով անդեմ թիւարկի:

